

ЕКОНОМІКА

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

*Петришина Н. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ

У статті визначаються теоретичні підходи до сутності держави, дослідження яких дасть змогу сформулювати цілісну теоретичну позицію щодо визначення ролі і функцій держави в економіці. На цій основі автором запропоноване власне визначення держави як полісистемного явища, що забезпечує всеохоплюючий взаємозв'язок економічних, політичних, соціальних, законодавчо-правових, управлінсько-регуляторних, національно-етнічних, гуманітарних, інформаційних та морально-етичних комунікацій.

***Ключові слова:** держава, теоретичні підходи до визначення сутності держави.*

Основною рисою соціально орієнтованої ринкової економіки є активна участь держави в соціально-економічному розвитку країни. Саме поєднання ринкових і державних регуляторів дає можливість забезпечувати реалізацію соціально-економічних цілей розвитку суспільства, а саме: досягнення високої ефективності виробництва, стабільного економічного розвитку та соціальної справедливості. Історичні і національні особливості розвитку країн світу, різноманітність практики їх господарювання зумовили існування множинності поглядів на проблему визначення сутності держави в економіці.

Постійний інтерес до проблем державотворення і економічного розвитку держави демонстрували як класики економічної думки (зокрема, Дж. Б'юкенен, А. Сміт, Р. Солоу, К. Маркс, Ф. Енгельс, Дж. М. Кейнс, Р. Харрод, П. Семюелсон, Дж. Гелбрейт, М. Фрідмен, Дж. Стігліц та ін.), так і сучасні науковці. Серйозну увагу проблемам економічного розвитку держави приділяють такі російські і українські вчені-економісти, як Л. Абалкін, П. Єщенко, А. Гальчинський, В. Геєць, Я. Жаліло, Т. Ковальчук, С. Мочерний, Ю. Пахомов, В. Черняк, М. Чечетов, А. Чухно, Ф. Шахмалов та ін. Однак, не дивлячись на значну кількість публікацій та їх високу цінність, теоретичні підходи до визначення сутності держави, які могли б бути основою наукової розробки державної політики на етапі ринкових трансформацій, потребують подальших досліджень. Отже, **метою** статті є визначення теоретичних

підходів до сутності держави з метою формування авторського визначення цього поняття в процесі існування ринкової економіки на різних стадіях розвитку суспільства.

Проблема визначення поняття “держави” в економіці має вагомое теоретичне значення. Розв’язання даної проблеми дасть змогу більш повно розкрити сутність цього явища на різних етапах економічного життя суспільства.

Відомо, що держава виникла у процесі розпаду первіснообщинного ладу та появи рабовласницького устрою. Зокрема, родова община поступово трансформується у селянську (сусідську), яка базувалася на приватній власності окремих сімей на засоби виробництва, що поступово спричинило їх економічну нерівність, розшарування членів общини, появу родової знаті, а згодом і поділ суспільства на протилежні класи і, як наслідок, виникнення держави.

Визначення сутності категорії “держава” стає можливим в контексті формування теоретичних підходів до визначення держави, серед яких, на наше переконання, є можливість виділити наступні: 1) теологічний; 2) патріархальний; 3) насильницький; 4) марксистський; 5) сучасний.

Теологічний підхід є найдавнішим, оскільки його представниками були такі середньовічні богослови як, Тертуліан, Аврелій Августин, Фома Аквінський, Каутілья та ін. Вони стверджували, що держава існує вічно в силу божественної волі, а тому кожен повинен погодитися з цією волею; розглядали державу як Божий промисел, ціллю якого є встановлення на землі порядку і гармонії, які існують в “царстві божому”. Бог – творець всього суцього на землі, в тому числі й держави. У Кодексі законів вавилонського царя Хаммурапі зверталася увага на божественний початок влади царя. “Боги поставили Хаммурапи править “чорноголовими. Человек является тенью Бога, раб является тенью человека, а царь равен Богу” [12, с. 10-11]. Закони царя Хаммурапі становлять систему правових норм, призначених головним чином для царських судів і спрямованих на упорядкування соціально-економічних відносин, а саме: засвідчували високий рівень культури тогочасного суспільства, прагнення узагальнити та систематизувати правові норми, для того, щоб “сильний не утискав слабого, щоб сироті та вдові надана була справедливість” (йдеться про майнове та соціальне розшарування старовавілонського суспільства, визначається його структура, яка включає три стани: вільних общинників (авілумів), царських людей (мушкенумів) і рабів (вардумів); були спрямовані на підтримку стійких традиційних соціальних інститутів, общинної власності на землю, обмеження товарно-грошових відносин та втиснення їх у рамки, які не суперечать натурально-господарській орієнтації рабовласницької держави; обмежували лихварство та боргове рабство в інтересах рабовласницької держави та ін.

Найбільш системно проблеми ролі держави в економіці у стародавньому суспільстві розкрив Каутілья, видатний державний діяч і вчений стародавньої Індії. У трактаті “Артхашастра” він поставив за мету показати, як організувати державний апарат, які варто розробити заходи, що у сукупності склали б програму діяльності уряду, який бажає домогтися економічного й політичного розквіту країни. Цікаво, що, як свідчить трактат, у функції держави включалась організація заходів щодо регулювання ринкових цін [7, с. 59-60].

Патріархальний підхід набув широкого розповсюдження в Стародавній Греції, рабовласницькому Римі та в період Середньовіччя. Його засновниками були Платон, Аристотель, Конфуцій, які трактували державу як велику родину, в якій відношення монарха та його підданих ототожнювались з відносинами батька та членів сім'ї.

Платон в своїй відомій праці “Держава” констатує ідеальне справедливе суспільство, яке виростає з родини і в якому влада монарха ототожнюється з владою батька над членами його родини. Платон визнавав як функцію держави регулювання зайнятості грецьких громадян, зокрема, на його думку, держава повинна закріпити поділ суспільства по заняттях. Крім того, вчений закликав державу забезпечити справедливий обмін товарів. З погляду Платона, держава повинна регулювати доходи громадян, щоб не заохочувати надмірне багатство й не породжувати надмірну бідність.

Аристотель вважав, що держава являє собою звичайну форму людського життя, і що поза державою можуть жити лише боги та звірі. Він стверджував, що державна влада є продовженням і розвитком батьківської влади. В підтвердження цього, філософ зазначав, що “...усяка держава являє собою свого роду спілкування, а всяке ж спілкування організується заради якого-небудь блага” [3, с. 128].

Держава, на думку Конфуція, повинна спиратись не на всеохоплюючий закон та тирана, а на мудрість доброго правителя та його талановитих і достойних помічників. Заслугою стародавньокитайського філософа було також усвідомлення того, що багатство держави й підвищення її могутності засновано на праці. Засуджуючи надмірне нагромадження багатства, що йде на шкоду народу, Конфуцій закликав державу рівномірно його розподіляти [5, с. 157].

Насильницький підхід до розгляду держави розповсюдився в кінці XIX – поч. XX ст. Його засновники Л. Гумплович, Е. Дюринг та ін., спираючись на відомі історичні факти, стверджували, що основою держави є насилля (війна, завоювання одних народів іншими). Наслідком перемоги більшості над меншістю або більш сильного племені над слабшим є утвердження переможця державою, яка стає органом управління над переможеними. В результаті завоювання виникає не тільки держава, але й поділ суспільства на класи, а також приватна власність. Австрійський вчений Людвіг Гумплович з приводу визначення сутності держави зазначав: “Скільки існувало державознавців і філософів, стільки існувало й визначень держави” [8, с. 33]. Так, Гумплович писав: “История не предъявляет нам ни одного примера, где бы государство возникало не при помощи акта насилия, а как-нибудь иначе” [4, с. 47]. Ритм та основні напрями людського розвитку, як правило, були продиктовані великими та сильними народами, які здатні підкорити своїй волі більш слабкі народи та племена. Саме завдяки ним створювались великі імперії та світові держави, до складу яких входила велика кількість різноплемянних народів. Звернемося до великої історичної спадщини вчень про державу.

У марксистському підході держава визначається як форма політичної організації суспільства, що породжується класово-антагоністичним характером базису суспільства, за допомогою цієї організації регулюються економічні відносини класів й економічне життя суспільства в інтересах панівного класу [2, с. 19-20]. Отже, держава являє собою соціальну організацію, яка служить інтересам панівного класу. Держава

з'являється там і тоді, де і коли класові протиріччя носять антагоністичний характер. Вагоме значення при цьому надавалось економічному фактору, оскільки, саме економічно панівний клас створює державу для підкорення собі малозабезпечених верств населення. На думку К. Маркса: "Сучасна держава є лише організація, яку створює для себе буржуазне суспільство для охорони загальних внутрішніх умов капіталістичного способу виробництва, від зазіхань як робочих, так і окремих капіталістів" [9, с. 222]. За Марксом, держава не могла б ні виникнути, ні держатися, якби можливе було примирення класів; держава є орган класового панування, орган пригноблення одного класу іншим, є створення "порядку" [9, с. 420].

Фрідріх Енгельс у своїй роботі "Походження сім'ї, приватної власності і держави", зазначає, що "держава є продукт суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталось в нерозв'язну суперечність з самим собою, розколося на непримиренні протилежності, позбутись яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільства в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, як видно, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, тримала його в межах, "порядку". І ця сила, яка виникла з суспільства, але ставить себе над ним і все більше й більше відчужує себе від нього, є держава" [16, с. 177].

Коли термін "держава" вживається для позначення тієї або іншої форми організації суспільства, то її зміст визначається двома істотними ознаками, відзначеними Ф. Енгельсом: по-перше, територіальним принципом організації населення, його взаємин із суспільною владою, підпорядкування влади й, по-друге, наявністю суспільної (публічної) влади, що не збігається безпосередньо з населенням [10, с. 170].

Державу при капіталізмі Ф. Енгельс справедливо називав колективним капіталістом, який залежно від зростаючої частки привласненої нею власності піддає експлуатації все більшу кількість осіб найманої праці. Така експлуатація здійснюється у всіх сферах суспільного відтворення, передусім, через підприємницьку діяльність та механізм оподаткування. Важливо врахувати й те, що Ф. Енгельс говорив про власність держави на певну сукупність продуктивних сил, ступінь її перетворення на сукупного капіталіста залежно від масштабів одержавлення провідної сторони суспільного способу виробництва.

Важливо зазначити, що в цей період вчені висловлювали цілком конкретні погляди щодо економічних функцій держави. Вони не залишалися лише теоретичними побажаннями, а впроваджувалися в практику, даючи як позитивні (концентрація матеріальних і трудових ресурсів, поглиблення поділу праці), так і негативні (гіпертрофування ролі держави, стримування розвитку ринкових відносин у країнах) наслідки.

Сучасний підхід до розгляду держави відзначається різноманітністю поглядів таких вчених як, С. Мочерний, Л. Абалкін, А. Архіпов, Ф. Шамхалов, А. Азріліян та ін. Так, в економічній енциклопедії С. В. Мочерного міститься наступне визначення "держави" як "організація економічної, політичної, правової та ідеологічної влади в суспільстві, за допомогою якої забезпечується цілісність і безпека держави, здійснюється виконання загальнолюдських та класових соціально-економічних та

інших функцій” [11, с. 151].

В свою чергу, у енциклопедичному словнику за редакцією Кушлина В. І. [17, с. 84] стверджується, що держава – це “певний спосіб організації суспільства, основний елемент політичної системи, організація публічної політичної влади, що поширюється на все суспільство, є його офіційним представником і спирається в необхідних випадках на засоби і заходи примусу”. Як бачимо, у даному визначенні відсутні ознаки держави як економічної категорії.

Аналогічне за змістом визначення дається Л. І. Абалкіним: “Держава являє собою апарат влади, який керує справами суспільства й реалізацією інтересів панівного класу (клану, соціальної групи або всього народу), в якому знаходить своє відображення й закріплення сформоване співвідношення політичних сил в суспільстві” [15, с. 127].

За економічним словником під редакцією А. Архіпова: “Держава – це сукупність інститутів влади, які обслуговують інтереси суспільства” [14, с. 143].

Слід зазначити, що Ф. Шамхалов поняття “держава” використовує у двох значеннях. Це, по-перше, комплекс інститутів і посадових осіб, що становлять у сукупності дану державно-політичну організацію. По-друге, це особливим чином організовані людські суспільства, що характеризуються специфічними територіальними, національно-культурними, історичними й іншими особливостями. Очевидно, що ці два значення тісно зв’язані між собою: держава в першому змісті управляє державою в другому змісті [13, с. 106].

На нашу думку, у наведених визначеннях, по-перше, відсутні такі ознаки держави як економічної категорії, як суб’єктно-об’єктні відносини; по-друге, коли називаються окремі об’єкти державної власності (всі види економічних ресурсів та ін.), то цей матеріально-речовий зміст власності поєднується не з суспільною формою, а з правовим аспектом власності, тобто йдеться про розпорядження державною власністю.

Водночас при визначенні економічної сутності держави слід враховувати окремі сторони соціологічного визначення держави, які торкаються економічного аспекту проблеми. Якщо у контексті означеного дати економічну характеристику держави, то варто зазначити, що це важливий суб’єкт економічної діяльності, організація економічної влади в суспільстві, виконання якої базується на державній власності, з приводу формування та розвитку якої виникають та еволюціонують відносини привласнення між державою та іншими суб’єктами господарської діяльності.

Наявність економічної власності (на засоби виробництва, частку національного доходу, валютні резерви та ін.) у руках держави перетворюється на економічну владу держави і навпаки, внаслідок діалектичної взаємодії власності і влади у будь-якому суспільстві. Водночас це означає, що держава як суб’єкт економічної діяльності здійснює управління власністю.

Висновки. На основі систематизації історичного досвіду й теоретичних підходів щодо сутності держави як цивілізаційного феномену є можливість сформулювати власне визначення держави. Отже, держава, на наше переконання, – це полісистемне явище, що забезпечує всеохоплюючий взаємозв’язок економічних, політичних, соціальних, законодавчо-правових, управлінсько-регуляторних, національно-етнічних, гуманітарних, інформаційних та морально-етичних комунікацій. В основу

дослідження були взяті власне економічні та управлінсько-регулятивні механізми державного впливу, бо саме завдяки ним держава вирішальним чином впливає на глибинні та базові процеси розвитку суспільства, ключове місце серед яких займає економічна система, національне господарство.

Будь-яка втрата часу завдає шкоди державі, підриває її підвалини. А Україна на шляху реформування системи державної влади, державного управління і створення дійсно демократичного суспільно-політичного ладу уже втратила майже два десятиліття. Фінансово-економічна криза переконливо підтвердила, наскільки небезпечними є зменшення ролі держави на сучасному етапі цивілізаційного розвитку. Насправді необґрунтований ухил у бік лібералізму в перші роки незалежності української держави, фактичне самоусунення останньої від управління суспільно-економічними процесами засвідчили, що ці процеси на сучасному етапі не здатні саморегулюючим шляхом, без державного втручання, утримувати суспільство у стані рівноваги. В усякому разі, економічна сфера в усіх країнах, які досягли високого рівня розвитку, тією чи іншою мірою регулюється державою, а не ринком.

Використані джерела:

1. *Абалкин Л.* Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1997. – № 6. – С. 4-12.
2. *Аманжаев Г. Г.* Роль государства при переходе к рыночной экономике / Г. Г. Аманжаев // Вестник Московского Университета. – Серия 6. – Экономика. – 1996. – № 2. – С. 15-24.
3. *Аристотель.* Сочинения : в 4-х томах / Аристотель. – М. : Думка, 1984. – Т. 4. – 376 с.
4. *Гумплович Л.* Общее учение о государстве / Л. Гумплович – Санкт-Петербург. – 1910. – 224 с.
5. *Дмитриченко Л. И.* Государственное регулирование экономики: методология и теория : монография / Л. Дмитриченко. – Донецк, 2002. – 226 с.
6. *Єщенко П. С.* Нова модель держави / Єщенко П. С., Кваснюк Б. Є., Бірюков О. А. – Слов'янськ : Печатный двор, 2002. – 142 с.
7. *Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / [під ред. В. Д. Базилевич]. – [3-тє вид.]. – К. : Знання, 2006. – (Класичний університетський підручник).*
8. *Кравчук М. В.* Теорія держави і права (опорні конспекти): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. В. Кравчук. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.
9. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения : в 30-ти томах / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – Москва, 1960. – Т. 19. – 670 с.
10. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения : в 30-ти томах / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – Москва, 1961. – Т. 21. – 745 с.
11. *Мочерний С. В.* Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / [Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І.] ; за ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2005. – Т. 1. – 616 с.
12. *Хрестоматия по всеобщей истории государства и права.* – М., 1996. – 564 с.
13. *Шамхалов Ф. И.* Основы теории государственного управления : учебник для вузов / Ф. И. Шамхалов. – М. : ЗАО Издательство “Экономика”, 2003. – 518 с.
14. *Экономический словарь / Е. Г. Багудина, А. К. Большаков и др. ; отв. ред. А. И. Архипов.* – М. : ТК Велби, 2005. – 624с.
15. *Экономическая энциклопедия / [гл. ред. Л. И. Абалкин].* – М. : ОАО Издательство “Экономика”, 1999. – 1055 с.
16. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1985. – 238 с.

17. Энциклопедический словарь. Современная рыночная экономика. Государственное регулирование экономических процессов / [под. общей ред. : д.э.н. проф. Кушлин В. И., д.э.н. проф., член-корр. РАН Чичканов В. П.]. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 744 с.

Петришина Н. В. Теоретические подходы к определению сущности государства.

В данной статье определяются теоретические подходы к сущности государства, исследование которых позволит сформировать целостную теоретическую позицию при исследовании роли и функций государства в экономике. На этой основе автором предложено собственное определение государства как полисистемного явления, которое обеспечивает всеобъемлющую взаимосвязь экономических, политических, социальных, законодательно-правовых, управленческо-регуляторных, национально-этнических, гуманитарных, информационных и морально-этических коммуникаций.

Ключевые слова: государство, теоретические подходы к определению сущности государства.

Petrishina N. V. Theoretical approaches to the determination of essence of the state.

This article sets out theoretical approaches to the essence of the state, whose will to form a coherent theoretical position to define the role and functions of the state in the economy. On this basis, the author gives her own definition of the state as polyphenomenon that provides a comprehensive relationship of economic, political, social, legislative, administrative, regulatory, national, ethnic, human, information and ethical communications.

Keywords: state, theoretical approaches to defining the essence of the state.

***Руженський М. М.
Інститут підготовки кадрів
державної служби зайнятості України***

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

У статті обґрунтовується об'єктивна зумовленість існування соціального захисту населення наявністю невизначеності та породжуваних нею різноманітних ризиків, які супроводжують життєдіяльність окремої особи та всього суспільства.

Ключові слова: економічні ризики, невизначеність, потреби, соціальні ризики, соціальний захист населення.

Успадкована з радянських часів система соціального захисту населення не відповідає новим економічним умовам розвитку українського суспільства. Намагання адаптувати її до ринкових умов господарювання шляхом підтягування доходів окремих категорій населення до більш-менш прийняттого рівня не мала комплексного характеру і давала лише тимчасовий ефект. Така політика держави у сфері соціального захисту населення, з одного боку, суттєво погіршила умови життєдіяльності значної частини наших співгромадян в складних соціально-економічних умовах трансформаційного суспільства, а з іншого – спричинила значний інтерес науковців в постсоціалістичних країнах до цієї багатогранної та складної проблеми.

Постійну увагу до проблем соціального захисту населення демонструє значне коло науковців. Вагомий внесок у розробку теоретичних засад соціального захисту населення внесли вітчизняні вчені Н. Абакумова, С. Бандур, Н. Борецька,